

Klass och kön i den tidiga kampdikten

– Leon Larsson och Maria Sandel

Ewa Bergdahl

Under de första två årtiondena av 1900-talet växte den svenska arbetarrörelsen. Det var en dynamisk tid med omfattande strejker och lockouter. Klasskampen hårdnade. Inflyttningen till de större städerna var explosiv med medföljande problem som bostadsbrist och lönedumping. Detta var en tid då klasserna formerade sig och det socialdemokratiska partiet växte. Det gjorde även den socialistiska ungdomsrörelsen. Inom arbetarrörelsen stod striden mellan revolution och reformism. En strid som även tog sig uttryck på kulturens och bildningens område.

Läskunnigheten var utbredd och för att nå ut med budskap och agitation gav man ut en mängd tidningar och småskrifter. 1890 fanns det 12 dagstidningar i Sverige plus ett femtiotal tidningar som kom ut med 1–3 nummer per vecka. Trettio år senare hade antalet dagstidningar ökat till 235 st. (Jonsson 2020: 10 Hadenius 2008: 61–66) Böcker var dyrbara och de låga lönerna medgav inte några större inköp av böcker. Tidningarna vid den här tiden förmedlade inte endast politiska analyser utan publicerade mycket skönlitterära texter – både följetonger, kortare berättelser och dikter, och det var framför allt i dagspressen och i de fackliga förbundens tidningar som arbetarklassens skribenter och författare blev tillgängliga för allmänheten (Wallander 1982: 7–8). Den allra tidigaste arbetarlitteraturen bestod av agiterande dikter ämnade att reciteras på möten eller sjungas till någon välkänd melodi (Mral 1989). När dikterna började tryckas i tidningarna fick den offentliga och manligt konnoterade kampdikten ofta företräde framför de diktyper som publicerades för att locka en kvinnlig publik (Leffler 1999: 49–52). Likafullt skrevs kampdikter även av arbetarkvinnor. I detta kapitel ska jag jämföra Maria Sandels diktning med Leon Larssons, med inriktning på hur förhållandet mellan klass och kön kommer till uttryck.

De första arbetarförfattarna och kampdiktningen

Den tidiga kampdiktningen har dock blivit åsidosatt och utelämnad från både etablerad och arbetarlitterär kanon. Under perioden mellan åren 1900 och 1910 utkom de första prosaverken av svenska arbetarförfattare, och de har väckt större intresse. Dessa arbetarförfattare hade tidigare skrivit proletära skisser (som det kallades), som publicerats i arbetarpresen, men nu kom deras första böcker ut: exempelvis Maria Sandels *Vid svältgränsen* (1908), Karl Östmans *Pilgrimer* (1909), Gustav Hedenvind-Erikssons *Ur en fallen skog* (1910) och Martin Kochs *Ellen* (1911). Litteraturvetare har framför allt ägnat sig åt bokproduktionen, trots att denna inte till närmelsevis hade samma spridning inom arbetarklassen som de prosaberättelser och dikter som publicerades i tidningarna (se dock Nilsson 2021, samt Jonsson i denna volym).

Maria Sandel (1870–1927) och Leon Larsson (1883–1922) var båda arbetare, som skrev såväl berättande prosa som kampdikt. Dikterna publicerades under samma tidsperiod, men i olika tidningar. Deras diktning skiljer sig åt på många sätt och jag ska försöka visa hur. Jag lägger fokus på förhållandet mellan klass och kön, men kommer även in på solidaritet och makt. Även skötsamhet kontra egensinne som framför allt Björn Horgby (1993) men också Ronny Ambjörnsson (1988) har introducerat, är det relevant att fundera över i samband med de bådas diktproduktion.

Maria Sandel (1870–1927) levde under mycket enkla förhållanden i arbetarstadsdelen Kungsholmen i Stockholm, försörjde sig och sin mor med hemstickning och publicerade under sin livstid sex böcker, men hon var även en flitig lyriker (Godin 1994: 123–139; Bergdahl 2020; Lagerberg 2021; Agrell 2019). Hennes dikter förekom i arbetarpresen runt om i Sverige, men framför allt i *Social-Demokraten* – den tidens största arbetartidning där hon stundtals blev publicerad på tidningens förstasida. Sandel debuterade som artonåring redan 1888 med ett antal dikter i emigranttidningen *Nordstjernen* och fortsatte att skriva lyrik fram till några år innan hon dog 1927.

Samtida med Maria Sandel var Leon Larsson (1883–1922). Han var född i Malmö. Modern var änka och hade en stor barnaskara och han fick tidigt bidra till försörjningen. Det tunga arbetet påverkade honom både fysiskt och psykiskt. Familjen flyttade till Stockholm efter att Leon Larsson suttit av ett års straffarbete

anklagad för mordbrand 1899. Något som egentligen inte alls hade handlat om att försöka bränna någon inne utan var ett desperat försök att dölja att han smitit från arbetet och inte kunde redovisa sin veckolön för den stränga modern. Väl inflyttad i Stockholm fick han kontakt med ungsocialisterna och deras ledare Hinke Bergegren (Täckmark 1977; Furuland 1962: 285–287, 294–297; Furuland & Svedjedal 2006: 59–62; Ekholm 2017).

Leon Larssons dikter lästes framför allt upp på ungsocialisternas möten och sammankomster. Deklamationerna var ett vanligt och säkerligen även ett mycket populärt inslag när man träffades. Hans lyrik blev oerhört populär och trycktes regelbundet i ungdomsförbundets tidning *Brand*. Ungsocialisternas förlag Fram gav ut hans dikter i små 10-öres häften och både det första och de två följande dikthäftena utkom i mycket stora upplagor.⁷⁴ Leon Larsson fick alltså se sina diktsamlingar spridas i drygt 30 000 exemplar under en period om tre år och som jämförelse kan nämnas att den upplagestorleken tog det drygt tio år för både Fröding och Heidenstam att uppnå (Jacobs m.fl. 1999: 178). Enligt Lars Furuland och Johan Svedjedal (2006: 59) var Larsson den klart lysande stjärnan bland kampdiktarna under de första åren av 1900-talet. Hans lyriska produktion begränsas dock framför allt till perioden 1904–1911.

Genus, kön, klass

Maria Sandel och Leon Larsson var i första hand klassmedvetna arbetarförfattare, men de kunde inte undgå att ge uttryck åt sina – eller sin tids – föreställningar om genus och kön. Vilka genusföreställningar gällde under denna tid? Och hur förhöll de sig till klasstillhörigheten? Enligt gängse uppfattning var män och kvinnor artskilda: kvinnans egenart var omsorg, foglighet och mjuka känslor; mannens var handling, kontroll och förnuft – mjuka känslor skulle behärskas (Johannisson 1994: 61–64; Tjeder 2003: 41f.). De levde också olika liv: kvinnans sfär var hemmet, mannens offentlighetens:

Under 1900-talets inledning ansågs kvinnans främsta uppgift vara att ta hand om hemmet och uppfostra barn, vilket man menade passade hennes naturligt tilldelade egenskaper såsom tålmodighet, noggrannhet och känslighet. Mannen å sin sida sågs

⁷⁴ *Hatets sånger*, 1906, 10 000 ex + 4 000 ex i en andra tryckning, *Ur Djupet*, 1906, 9 000 ex och *En dåres visor*, 1908, 10 000 ex; (se Furuland & Svedjedal 2006: 61, 459).

som familjens representant, som rationell och logisk och skulle vara aktiv i det offentliga livet. (Hammar 2001: 120)

Med industrialiseringen, fabrikkssystemet och arbetsdelningen ändrades rollerna, och klassbestämda idéer om kön utbildades, särskilt om kvinnan: den svaga, ömtåliga, sjukliga, andliga och vackra överklasskvinnan versus den starka, kroppsliga, farliga, smittsamma och osköna underklasskvinnan (Wikander 1991: 14f.; Johannisson 1994: 79–86). Borgerlighetens kvinnoideal kom emellertid att infiltrera även arbetarklassen: ”Trots att man till en början tillskrev överklassens och arbetarklassens kvinnor skilda biologiska regelsystem, var det borgerlighetens kvinnoideal som så småningom skulle anammas också av arbetarklassen” (Johannisson 1994: 16f). Detta sköra estetiska kvinnoideal var ouppnåeligt för en kroppsarbetande kvinna, men därmed befästes också överklassens bild av den grova och vulgära arbetarkvinnan: ”medelklassen bekräftade sina egna klassgränser genom att uppställa ideal som underklassen inte kunde uppfylla” (Ahlbeck-Rehn & Tuohela 2008: 77); tjänarinnor och arbeterskor sågs som ”degenererade och osedliga” (ibid. 2008: 68).⁷⁵ Livsbetingelserna var så vitt skilda att varken män eller kvinnor tillhörande arbetarklassen hade möjlighet att uppfylla borgerliga könsrollsideal. Det var till exempel mycket vanligt att arbetarkvinnor bidrog till familjens försörjning genom att arbeta utanför hemmet; manliga arbetare hade sällan råd att uppfylla rollen som ensam familjeförsörjare. Likafullt var den manliga normen styrande i både över- och underklass.

Samhällsmedborgaren var en man med försörjningsplikt och rösträtt och kvinnan var underställd honom och omyndigförklarad. Äktenskapet blev en politisk institution som bekräftade ordningen. Kvinnor var socialt, politiskt och ekonomiskt underordnade männen och kvinnlighet definierades i motsättning till mansidealet, ofta även inom arbetarklassen. Men även här skapades en klasskillnad: som klasskämpe beskrivs den manliga arbetaren som stridbar, kraftfull, hård, djärv, karismatisk och passionerad – klasshatet kopplades till den proletära manligheten. Indignationen skulle helst ha ett mått av aggressivitet. Detta ideal innefattade även principfasthet, disciplin och offervilja. Det är kanske inte så märkligt att den ungsocialistiska rörelsen, som främst bestod av unga män ur arbetarklassen, hyllade

⁷⁵ Tips från Beata Agrell.

poeter som Leon Larsson, vars kampdikter framför allt ger uttryck åt det brinnande hatet och en otyglad vrede över klassamhället.

Hur var det då med den proletära kvinnligheten – vilka egenskaper hos arbetarkvinnan hyllades inom den framväxande arbetarrörelsen? ”Kvinnofrågan” diskuterades livligt. En ofta återopad bok var August Bebels *Kvinnan och socialismen*, som utkom i svensk översättning 1913 och därefter i ett flertal upplagor. Bebel bejakade kvinnans rätt till arbete utanför hemmet, liksom hennes jämställdhet med mannen i den politiska kampen. Men även Ellen Keys tankar kring moderligheten som bestämmande för kvinnlighet var inflytelserika inom arbetarklassen (Lindgren & Lindgren-Åsbrink 2007: 16). 1896 höll Ellen Key sitt omtalade föredrag ”Missbrukad kvinnokraft”, där hon hävdade att kvinnorörelsen hade förnekat den kvinnliga särarten (Key 1896: 10, 38). Kvinnans starka vårdinstinkter gjorde henne mest lämpad att ta hand om hem och familj. Key lånade begreppet ”samhällsmoder” från Fredrika Bremer och menade att kvinnans uppgift framför allt var barnuppfostran i hemmet eller arbete i vårddyrken och skolor (Key 1896: 188; Carlsson 1986). Sådana ideal var svåra att realisera för arbetarkvinnan (Forselius 1981: 31; Stenberg 2009: 197).

Däremot försökte arbetarkvinnan uppfylla det skötsamhets- och bildningsideal som gällde både kvinnor och män i det borgerliga samhället: inte främst för att uppfylla en kvinnonorm, utan för att påvisa den föraktade arbetarklassens duglighet som medborgare med rätt att rösta och sitta i riksdagen; skötsamheten ingick i rösträttskampen (Agrell 2019: 9f., 25, 27). Denna skötsamhetstendens framträder i både Maria Sandels och Leon Larsons prosaberättelser, medan kampdiktningen har andra syften.

Kampdiktens retoriska bas: värdeladdade känslor

Den tidiga socialistiska diktningen använde sig av såväl form som innehåll hämtat från romantisk och idealistisk poesi: dualismen, stigandet från mörker till ljus, de många metaforerna och den bundna formen (Jacobs m.fl. 1999: 173–174). Centralt i både Maria Sandels och Leon Larssons kampdiktning var emellertid starka värdeladdade känslor, om än av olika slag. Känsloupplevelser må i sig vara flytande och obestämda, men i och med att känslan får ett namn, så förtydligas den så att den både kan upplevas starkare och kommuniceras till andra (Ljunggren 2015: 22). Detta var något som framför allt Leon Larsson använde sig av, men även Maria

Sandel sätter ord på känslor som på så sätt förmedlas till läsaren. Den stora skillnaden mellan dem är att Leon Larssons dikter fokuserar på hat och hämndkänslor riktade mot överklassen, medan Maria Sandel vädjar till läsarnas medkänsla och solidaritet med arbetarklassen. Hatet kunde även användas för att ingjuta en känsla av makt. De utsatta och maktlösa kunde genom hatet på så vis sätta skräck i överklassen (Ljunggren 2015: 101).

Inom arbetarrörelsen formerades tidigt två helt olika strategier när det gällde hanteringen och uttrycken för arbetarklassens vrede. Reformisterna med Hjalmar Branting i spetsen ansåg att vreden och hatet skulle behärskas och sparas tills dessa egenskaper behövdes i kampen (Branting 1887: 31–33). Man förordade därför återhållsamhet och inte ett omedelbart och okontrollerat utlevande av känslorna. Ungsocialisterna däremot spädde på de upprörda känslorna både genom sin agitation och genom spridningen av Leon Larssons med fleras dikter.

Leon Larssons dikt *Stormklockan* ur debutsamlingen *Hatets sånger* (1906) illustrerar den allomfattande och okontrollerade vreden som gäller allt och alla utan undantag. Här är det inte arbetarklassen som ska förändra världen utan ”ett eldhav utan stränder”. Den näst sista strofen lyder:

Låt de heta lågor glöda,
må de härjande föröda
och förintande gå fram!
I ett eldhav utan stränder
skola jordens alla länder
luttras ifrån brott och skam. (Larsson 1906a: 15)

Larsson återkommer ofta till ett slags domedagsscenario. Den gamla världen ska störtas och förintas, och ur askan efter elden – som utgör en symbol för både förintelsen och reningen – ska det nya samhället uppstå likt en fågel Fenix. Elden är en viktig och ofta förekommande metafor i Larssons diktning. Bilden användes ofta, men Leon Larsson var i det närmaste besatt av elden (Axberger 1959). Eldtemat återkommer ständigt. Även andra socialistiska agitatorer som till exempel Axel Danielsson använde gärna eldmetaforen. Elden innebär ett slags förnyande rening och blir då en symbol för det ”livande livet” (Danielsson 1983: 37).

Maria Sandels inriktning på solidaritet och medkänsla framgår tydligt av dikten ”För landet av lidandets törne krönt...” (*Morgonbris* 1915: 1: 6). Den är ett upprop till stöd för Belgiens folk under första världskriget. Redan rubrikens ord om ”lidandets

törne” är ägnad att väcka medkänsla, men anspelningen på Kristi törnekrona aktualiserar också föreställningen om ett *ställföreträdande* lidande, som i dikten tillskrivs det belgiska folket. Denna tanke vidareutvecklas i första strofen:

Om du hjärta i bröstet har, kamrat, som lågar för rättens sak,
om du aktar att knäa för våld som skam, men slungar din hatt i tak
för den, som offerar sitt liv långt förr än han ärelös lever i glans,
som blödande stöder sin fana kär, och kämpar fast knäckt är hans lans.
Du lossar på pungen din,
om mager den är och lätt,
om som en pumpa stinn,
späckad med sedlar tätt,
för folket av lidandets törne krönt, folket med stridsmod av guld. –
Din skärv kan måhända försona ett grand, av vårt släktes omätliga skuld.

Här framhävs vår ”omätliga skuld” till de lidande – de strider för oss, i vårt ställe, under svåra umbäranden. Medkänslan blir på så vis kopplad till kravet att ”försona ett grand” av skulden genom solidaritet i handling, nämligen att lossa på pungen och skänka ett bidrag.

Att Larssons kampdikt betonar hat och Sandels solidaritet och medkänsla kan tyckas bekräfta de borgerliga kvinnoideal som till dels trängt in även i arbetarklassen. Men det är inte hela sanningen om deras kampdiktning. Eftersom de båda är socialister, aktiva i arbetarrörelsen, så tillkommer ofta ett klassperspektiv, som rubbar givna könsroller och öppnar fönster mot arbetarens vardag. Som vi ska se kommer ”manligt” och ”kvinnligt” ibland också att korsas, tvärs över könsgränserna. Det är inte heller helt lätt att dra en tydlig gräns mellan kampdiktning och annan social diktning. Följande exempel på deras sociala diktning uttrycker båda tendenserna.

Maria Sandels diktning

I Maria Sandels diktning förekommer tre teman som hon ständigt återvänder till i olika former. Det är likställdheten mellan könen, solidariteten med de förtryckta och klassamhällets orättvisor. Hennes formspråk är oftast berättande och episkt och hon frammanar sällan bilder av strider. I stället målar hon upp scener som illustrerar hennes budskap. I dikten ”Kvinnans plikt” från 1890 låter hon dialogen mellan ett ungt dansade par ge uttryck för hur hon ser på jämställdheten. Vi hör kvinnan harmset protestera när mannen lovar henne en ”dans på rosor”.

Tro ej att jag för livets plikt
och allvar är så blind.
Tro ej att dans på rosor
är kvinnans rätta lott,
att blott åt nöjen ge sitt liv
till livsuppgift hon fått!

Nej, när ditt bröd jag delar
ditt arbete också,
utav din möda hälften mig
med rätt tillkomma må. (Sandel 2021:61)⁷⁶

Mannen spelar här rollen av den borgerlige charmören, som uppvaktar sin ömtåliga ”tärna”, i förhoppningen att hon skall falla för löften om ett liv i rosenrött, utan ”sorg och möda”. Kvinnan svarar utifrån sin proletära klassposition, som här också präglar hennes syn på sin uppgift som kvinna och kamrat. I sista strofen ger kvinnan samtidigt uttryck för den medmänsklighet och omsorg om sin nästa som är så typisk även för klasskämpen Sandel – även om den omtänksamt medkännande hållningen samtidigt är uttryck för en borgerlig-manlig kvinnosyn:

”Att lätta andras bördor,
att hela hjärtans sår,
att delta uti livets strid
så gott som hon förmår,

se det är kvinnans plikter.
Och minns, att ingen blick
har mist sin glans, för att en tår
för nästan falla fick.”

Medkänsla och solidaritet med de svaga och utblottade i samhället uttrycker Maria Sandel i ett stort antal dikter. Många av dem målar upp rumsliga miljöer och omänskliga arbetsvillkor, som dikten ”Tidnings-Linas död”, först publicerad i *Social-Demokraten* 16/12 1922. I elva strofer skildras där en gammal utarbetad kvinna som ligger på sin dödsbädd i fattigkasernen och väntar på att få en mugg vatten från en medkännande granne (Sandel 2021: 47–49):

⁷⁶ Dikten publicerades i emigranttidningen *Nordstjernen* 30 oktober 1890. Maria Sandel vistades i Amerika mellan åren 1887–1890 och försörjde sig som hembiträde men återvände till Sverige 1890.

Tsjuh hoh tjuter vinden i spisens rör
och flagor av sot över golvet strör.
Det är isbark på rutan i gluggen.
Lina plockar på täcket brått.
Tungan vid gommen re'n länge lått:
"O Herre min Gud, en droppe blott!"
Men torr är botten i muggen

Tvätt-Margeret kommer med vatten, men måste samtidigt trösta den döende, som inte tror sig om att bli insläppt genom himmelens portar. Tvätt-Margeret påminner då Lina om hur hon av kärlek slitit och lidit för sina fem barn och frågar henne hur det kändes "att trava med bladen i nitton år/ på din haltande fot med dess bräck och sår/och den svåra gikten i led och tår?". Linas svar, "Som att gå på spik för det mesta", vittnar med en kristologisk anspelning om hennes såriga fötter och en jordisk osjälviskhet som också hör himmelen till:

"Var tröst, du Lina, din sak står gott,
vad du än felat, om rätt jag förstått,
hos Herran i kärlekens dager.
Gå fram i din stund med ödmjukt sinn
och visa honom foten din!
Den ska tala så för dig att han i sin himmel
dig tager."

Här låter Sandel Tvätt-Margret öppna himmelens portar för den döende – en kanske överraskande gest, eftersom Sandel, liksom många inom arbetarrörelsen, var kritisk mot svenska kyrkan som överhetens representant bland folket. Men arbetarna hade i folkskolan fått en gedigen kristen (ut)bildning och var synnerligen väl bevandrade i de bibliska skrifterna. Bibeln blev därmed ett grundläggande bildningsarv, som arbetarförfattarna ofta återanvände; där ingick även kristna föreställningar om exempelvis himmel och helvete, vare sig de var föremål för tro eller ej (Agrell 2019: 22, 52f.) Det är då betecknande för Sandels inkännande förmåga att hon i denna dikt låter den stackars Tidnings-Lina få den himmelska tröst hon behöver för att kunna dö i frid.

Det tredje genomgående temat hos Sandel är klassorättvisorna som hon kunde iakttå runt omkring sig i vardagen. Arbetarklassen var utestängd från bildning och högre utbildning, saknade rösträtt och barn i fattiga familjer, som i den lilla dikten

”Fattigmärket” (Sandel 2021: 54), blev genom fattigvårdens tilldelning av träskor i stället för läderkängor stigmatiserade:

De kalla mig träskounge, mor,
de ropa det ut från port och glugg.
Längs vårt trappräck, ristat, sig namnet snor,
och i skolan det viskas till mig i mjugg.
Jag gör mig så liten jag kan och lätt
att bliva från gäckande blickar frälst.
Förgäves – ty hånet mig följer tätt.
Ack, mor ej ville jag finnas helst.⁷⁷

Det humanistiska bildningsideal som den reformistiska delen av arbetarrörelsen eftersträvade omhuldade Maria Sandel helt. Det var även förhärskande inom Arbetarnas Bildningsförbund (ABF) men kritiserades skarpt av vänstersocialister som i stället förespråkade ”klasskampsbildning” – ett bildningsideal som tog sin utgångspunkt i Karl Marx’ tes om att människans vara inte bestäms av hennes medvetande utan av hennes socio-ekonomiska villkor (Marx 1943: 1f.). Litteratur och bildning utgjorde därmed i första hand medel för samhälllig förändring, till skillnad från det humanistiska bildningsidealet som lika mycket tog fasta på individens utveckling och andliga mognad. Maria Sandels klassolidaritet medförde att hon kämpade för bildningsmöjligheter för hela arbetarklassen, men så att också den enskilda människans utveckling skulle främjas.

Maria Sandel hade enbart några år i folkskola bakom sig, men hade som vuxen på egen hand lärt sig språk och bildat sig. Bildningen i hennes ögon var intimt förknippad med skötsamhetsidealet. Det gällde att vara nykter och pålitlig och ha kunskaper om samhället och dess drivkrafter. Bildningsidealet framhövdes eftersom arbetarklassen behövde vara rustad för att kunna ta samhällligt ansvar och delta i de parlamentariska besluten (Ambjörnsson 1988; Agrell 2019). I dikten ”Torparen” (Sandel 2021: 19f.), först publicerad i *Nordstjernen* 19/6 1890, ger hon uttryck för den klassorättvisa som utestängningen från bildningen innebar:

O, varför kan ej kunskap och upplysning fås
för de arma så väl som de rika?
Varför sättes för vetandets lustgård ett lås?

⁷⁷ Dikten publicerades i *Social-Demokraten* 5 november 1903 efter att beslut i stadsfullmäktige tagits om att sluta pricka fattiga skolbarn genom att ge dem träskor.

För att makten ej våldet skall svika.
Ty sänd kunskap i leden de djupa, och
snart över världen skall frihetens ljus lysa klart.

Detta är en rolldikt, där Sandel själv går in i torparens situation. Hon låter honom inte endast uttrycka klagan utan också vrede och hat mot husbonden – ”jag känner hur hatet slår rot i min själ” – som förmenar sonen möjlighet till (ut)bildning och exploaterar sina arbetare, samtidigt som husbonden själv lever i överflöd:

Hur vi träla från barndomens tidiga dar,
tills att krafterna alla oss svika,
vi ha intet, ty allting vår husbonde tar,
sen, utnötte, för nya vi vika.
[---]
Höga skatter vi måste betala, för att
utaf lyx mången lätting må njuta.

Men den dagen skall komma, vet torparen, då ”folkets vilja blir grunden” och förtryckarna ska störtas: ”Ve då tronen! Som hafssand den skall sopas bort./ Ve den krönte! Han ära, hans makt blifver kort./ Blotta tanken derpå sänder fröjd i mitt bröst”. Då kommer sista striden, som han väntar på:

Och jag lyssnar förnöjd till hvar knotande röst,
och jag väntar tills stunden blir inne,
då det ok, som vi bära, skall stolt kastas af,
och vi sänka det djupt i förtryckarnes graf.

Den lidande torparen är beredd; hans klagan omvandlas till stridsrop – och den inkännande rolldikten transponeras till kampdikt.

Som ren kampdiktare skräder Maria Sandel inte heller orden. Redan titeln i dikten ”Gör blankt och skarpt ditt svärd” låter ana klasskämpen i henne. Diktens tilltal riktas här direkt till arbetarklassen med en appell om kamp, mod och klassolidaritet:

Du arbetsman, gör blankt och skarpt ditt svärd,
det under striden fått sig mången ripa,
förhöj dess glans och spänn dess kraft och slipa
dess egg att stå emot på fortsatt färd.

Så lyft din arm och gå emot en värld
att rätt och sanning här på jorden skipa!

Låt icke vankelmodet dig få gripa
och skänk ej rädlans spöke hem och härd.

Nej framåt, arbetsman, mot trådada målet
att en gång se, som uti gyllne drag,
emot dig skimra från det blanka stålet
reflexen från den stolta, sköna dag
då allas lycka blifvit högsta lag
och orättfärdigheten bränts på bålet.

Här är det militanta tongångar: svärd ska slipas blanka och skarpa; arbetaren ska bereda sig att modigt lyfta sin arm mot förtrycket; och i ”det blanka stålet” ska den ”stolta sköna dag” reflekteras, då segern vunnits – ”orättfärdigheten bränts på bålet” och ”allas lycka blifvit högsta lag”. Här är det varken kvinnan eller hustrun som talar, utan kamraten i klasskampen. Dikten, undertecknad endast med ”M.”, publicerades i den socialdemokratiska satirtidningen *Karbasen* 1907, där Sandel medverkade flera gånger. Hennes diktning omspanner alltså ett brett register: från regelrätt klasskampdikt, över kvinnosaksdikt, till inkännande rolldikt och socialskildrande dialogdikt – med växlande könsperspektiv. Som vi skall se uppvisar även Leon Larssons diktning en liknande bredd.

Leon Larssons diktning

Leon Larsson var engagerad i den socialdemokratiska ungdomsrörelsen. Det var en brokig blandning av unga entusiastiska och otåliga människor, framför allt män, som samlades i klubbar runt om i landet. Anknytningen till det socialdemokratiska partiet var svag och man vurmade för aktioner och politisk handling. Larssons debut skedde muntligt genom uppläsningar på möten och sammankomster bland ungsocialisterna. Hans agitatoriska dikter möttes av jubel och hurrarop. I sina tidigaste dikthäften *Hatets sånger* och *Ur djupet* (båda utkom 1906) uppehåller han sig vid raseringen av det gamla samhället. Hatet och vreden över oförrätterna är återkommande och blandas med förakt för utsugarna, men även Larsson beskriver i sin diktning de synbara och plågsamma klassorättvisorna. (Se Furuland och Täckmark enl. ovan.)

Larssons lyriska produktion får så småningom en mer lågmäld och sökande framtoning framför allt efter att han lämnat ungsocialisterna som anklagade honom för att ha angett kamrater. I de senare diktsamlingarna *I ljus och mörker* (1908) och

Törnen och tistlar (1911) har han alltmer övergått till ett centrallyriskt perspektiv där det enskilda jaget tar stor plats. Hans dikter uttrycker här sorg, förtvivlan, maktlöshet och ensamhet och apokalypsen är fortfarande ett återkommande tema. Lyriken ändrar karaktär från uppkäftig kampagitation och får ett mer melankoliskt tonfall (Godin 1994: 77f., 116f.). Men i det tidiga författarskapet utgjorde vreden det alltigenom bärande temat. I den tredje strofen i titeldikten "Hatets sång" låter det så här:

Min sång skall tona vilt kring gatorna och torgen.
Så vilt som stormens tjut och åskans tunga dån.
Det är en sång om kval, om smärtorna och sorgen.
Ett hämnans skri den är av nödens svultna son.

Föraktet för arbetsköparna är djupt. Allmosor och gåvor från utsugarna uppfattas som förnedrande och förkastligt. Allt eller intet är parollen. I de två sista stroforna i dikten "Inga nådegåvor" i *Hatets sånger* uttrycks både bitterhet och stolthet;

Vi hata, hata detta rövarsläkte,
som driver tusende till fallets brant.
Och vi förbanna handen din, som räckte
till nödens håla denna stulna slant.

Vi vilja intet utav överflödet
och inga gåvor från de rikas bord;
men vad vi vilja, det är hela brödet,
varenda bit, som alstras av vår jord.

Denna kraftdiktning handlar ofta om manligt kodad kamp, men inte sällan är också kvinnor inbegripna. Så exempelvis är det just militanta kvinnor som dikten "Petrolöser" handlar om:⁷⁸ Diktaren hyllar deras stridslystna insatser, samtidigt som han låter dem tala i egen sak. Dessa kvinnor är inga liljeblad:

Vi kämpa ej, vi, med kanon och gevär
i slaget där askorna dundra,
vi anlägga elden, som staden förtär,
vi rasa, vi härja och plundra.

⁷⁸ Petrolöser kallades militanta kvinnor under Pariskommunen 1871, vilka, enligt dåtida ryktesbildning, bland annat kastade brinnande fotogen mot den borgerliga regimens offentliga byggnader ("Petrolös", SAOB 1953, band 20, spalt P 771).

Det skrattades först åt vår kjortelarmé,
den hånades, hären af kvinnor,
nu skrattar man ej, men man ropar sitt ve
mot kåren af svultna tigrinnor.

Denna "kjortelarmé" hånades, men visar sig bestå av stridslystna tigrinnor, som sprider eld och fasa omkring sig. Just eldmotivet är förstås centralt i denna dikt:

Vår lösen är endast: »Tänd på, tänd på,
slå ned och förinta, förkrossa,
låt eldhafvet högt emot rynderna slå,
må lågorna världen förlösa!»

Samma militanta kvinnosyn kommer till uttryck i den långa kampdikten "Septembermorden", först publicerad i den frispråkiga tidskriften *Figaro* i september 1906, men också utgiven som separattryck. Här skildras ett våldsamt upplopp, där "folket från fattigkvarteren" beväpnat sig och störtar fram på gatorna "i skrattande vansinne". Männen "med svettiga lemmar" och "muskler likt flätade remmar" är på väg att "hämta sin blodiga hämnartribut", och kvinnorna är lika stridslystna:

Och kvinnorna äro ej kvinnor,
nej svultna och vilda tigrinnor
som hungriga längta till blod.
De känna ej kärlek och mildhet,
endast en blodtörstig vildhet
som gifvit dem vansinnigt mod.

Dessa arbetarkvinnor är nu inte längre begränsade av sitt kön; föregivet kvinnliga känslor som "kärlek och mildhet" är inte för dem; blodtörstiga strider de som "svultna och vilda tigrinnor". Diktaren uppmuntrar dem med hänförda tillrop:

"Ni, grändernas rasande kvinnor,
stäm upp eder tjutande sång,
till anfall, ni svultna tigrinnor,
till anfall, med kattlika språng!

Bildspråket kan här synas anknyta till traditionella föreställningar om likheter mellan kvinna och kattdjur (smeksam, lekfull /lömsk, vild), men som framgår av texten i strofen är betoningen inte lagd på "tigrinnor" utan på det faktum att det just är *kvinnor* som kämpar – att de deltar i klasskampen på samma villkor som männen.

En liknande 'proletär' kvinnosyn framträder i dikten "Min sångmö" (i *Ur djupet*), som sätts fram som en programförklaring för Larssons egen diktning:

Min sångmö är icke som andra,
– en ungmö af kvitter och skratt;
nej, hon är en kvinna från mörkret,
en dotter af kyla och natt.

Sedan följer en beskrivning av det mörker som alltid följt henne och avskilt henne från livets glädjeämnen. Därför är hennes uppsyn grå och hennes sång dyster:

Så kommer min sångmö med lutan
från tusende sorger och kval;
hon kommer i trasiga kjolar,
i grå och utsliten sjal.

Hon spelar och sjunger till lutan
en dyster och underlig låt;
hon sjunger om mörker och gråhet,
om armod, om smärter och gråt.

Hon sjunger om de usla villkor hon ser omkring sig. Men därför drivs hon samtidigt av en inre glöd, som kan frambringa militanta kampsånger:

Men stundar det stormtid och ofred
och uppbrott för folket en gång,
då följer hon blodröda fanor,
då sjunger hon stormarnas sång.

Denna "stormarnas sång" framförs dock inte på luta utan på trumma: "och trotsigt hon dundrar på trumma/ när folket till stormningen går", heter det i slutstrofen. Denna sångmö är Larssons musa, och samtidigt han själv; men här besjunger han henne just som proletärkvinna: "en kvinna från mörkret" med starkt klassmedvetande. Gränserna mellan 'kvinnligt' och 'manligt' ligger tydligen inte fast.

Den mer lågmälda ton som präglar Larssons senare diktning innebär en omsvängning som delvis kan förklaras med att han blev utestängd från ungsocialisternas gemenskap efter anklagelser om angiveri. Efter avslöjandet att en bombliga tillfälligtvis uppehållit sig i den lägenhet på Surbrunnsgatan i Stockholm, som han delade med sin bror, anklagades han för att ha röjt bombmännen enkom

för att rädda sitt eget skinn. Han betraktades därefter som en förrädare och avfalling. I diktsamlingen *En dåres visor* (1908), som utkom strax efter hans uteslutning, ger han i ett flertal dikter uttryck för sorg, ensamhet och grämelse, men också ovisshet och tvivel på sina övertygelser. I inledningsdikten "En dåres grubbel" är diktjaget en sökare som i en närmast Viktor Rydbergsk ökenvandring söker svar på livsfrågorna: "O sökte jag himlars svar/ på tusende dunkla frågor/ stod dyster och otydbar/ dock skriften i stjärnelågor". Klasskämpen har blivit en existentiell grubblare, men därmed också en dåre:

Så lever jag dag och natt
i tvivel och grubbel bara
tills hjärnan blir sjuk och matt
av tankarnas vilda skara.

Och levnadens mörka stråt
jag vandrar bland andra dårar
och sjunger en ödeslåt
och glädje, om sorg och tårar.

I ett flertal dikter i de två senare diktsamlingarna uttrycker han maktlöshet, som om han tappat tron på den socialistiska revolutionen. Det är mörka ibland närmast ångestladdade dikter som berättar om övergivenhet och hur drömmar krossas och hopp grusas. I samlingen *Törnen och tistlar* (1911) beskriver dikten "Stadens hjärta" sådana känslor. Den första strofen lyder:

Så vandrar jag kring min svarta stad
där ständigt jag känner mig ensam,
och intet kan göra mig ljus och glad
ty ingen är mig gemensam.

Tron på klasskamp och klassgemenskap tycks här förlorad. Denne vandrare är inte längre hemma i sin stad; hans ensamhet är bottenlös: inte främst politisk utan existentiell. Borta är all kraftfull manlighet. Även vek melankoli präglar flera dikter. Som till exempel i "Och klockorna ringa sakta..." (i *Törnen och tistlar*):

Och klockorna ringa sakta
i stjärnornas tändningstid
för alla de skära drömmar
som skändats vid dagens strid.

Och klockorna ringa sakta
och natten blir stor och mörk
och tystnaden går i vemod
fram mellan gran och björk.

Här möter en besegrad och förnedrad kämpe, som ”skändats vid dagens strid”. I dikten ”Det är så tyst och stilla” återkommer samma vemod:

Det är så tyst och stilla
där trött jag i mörkret går,
blott minnena susa sakta
om drömmar från gångna år.

Och i dikten ”En ensam ton” (*I ljus och mörker*) stegras det känslolösa vemodet till tonen från en brusten hjärtesträng. Först ett stilla kvidande: ”O, mitt hjärta hör du ej,/ hör du ingen kvida,/ är det ej en bruten själ,/ som nu slutar lida?” Sedan ett dödsskri:

Det är blott en sträng, som brast
då den sjöng om smärta,
och en sista ton som klang
ur ett brustet hjärta.
O, gråt ej mitt hjärta!

Jämförelser: manlig kvinnlighet, kvinnlig manlighet och proletär diktkonst

Att jämföra Leon Larssons och Maria Sandels lyriska produktion utifrån ett manligt/kvinnligt perspektiv låter sig göras, men resultatet är inte så givet. Sandels nyktra realism och sansade och mer återhållsamma tonfall kan knappast karaktäriseras som typiskt kvinnligt om vi använder den borgerliga normen för kvinnlighet. Hon använder sällan ett uttalat känslolöst och högstämt språk och hennes diktning saknar helt den melankoliska undergångsstämning som Larsson hänger sig åt. Däremot är hennes motivkrets i sin snävhet kanske mer inriktad mot den kvinnliga sfären. Hon uppehåller sig oftast vid vardagssituationer. Hennes lyrik handlar sällan om den stora omvälvande revolutionerande kampen, snarare om de små stegens väg mot förbättringar eller bara beskrivningar av den verklighet hon ser omkring sig i hemmen och på arbetsplatserna. Där Leon Larsson åtminstone i sina tidigaste diktsamlingar har ett brett perspektiv som innefattar hela världen och hela

mänskligheten, berättar Maria Sandel i stället om vardagliga händelser i den närmaste omgivningen.

Ellen Keys tes om kvinnans roll som "sambällsmoder" (Key 1896) är henne främmande, eftersom hon ser den dubbla arbetsbörda som kvinnor lider under och hur de många graviditeterna sliter ut dem. Men den uppfattningen delas inte av alla litteraturforskare. Bengt Tomson menar till exempel att Sandel var influerad av Ellen Keys teorier om intimsfären hemmet och moderskapets huvuduppgift för kvinnan (Tomson 1951). Sandel har ett disciplinerat och tidvis kluvet förhållande till kärleken, framför allt till sexualiteten, och ger gärna uttryck för en sens-moral i sina dikter när det gäller erotikerna och äktenskapet. I dikten "Fia Epistel" som publicerades i skämttidningen *Karbasen* 1902 råder hon unga kvinnor som låter sig förföras av manlig charm att ta sig i akt (Sandel 2021: 67f.). Så här kan det låta:

Visst är han blank och röd om snuten,
nog är han skojsam, käck,
av visor full av gäck,
och klämmer handklaveret oförtruten.
O! Rar han är och täck
i alla flickors hjärtesuckar slutten.

Men fattig är han, flicka lilla,
och har väl knappast råd
att köpa nål och tråd,
om det i dansens yra går så illa,
att tröjan brister, byxens knappar trilla.
På honom må du inga tankar spilla,
drag åt dig kjolens våd,
och säg, din kärlighet var blott en villa.

Vi får intrycket att mannen som skildras är en glad och flirtig gamäng som knappast är ett gott parti för kvinnan. Sandel konstaterar helt krasst att han är fattig. Ekonomin var och är fundamental för livsvalen. I dikten "Kärlek" (i *Social-Demokraten*, 6.10 1923) låter hon den nygifte mannen avslöja sin böjelse för kvinnans goda ekonomiska ställning:

Hur säll hans min, när jag mitt rökverk tände!
Det var som honung för ett bi helt visst.
Sin arm – hans käpp gav mig en törn – han spände
i grytkrok stolt. "Säg ärligt, käre frände,

du älskar henne? sporde jag till sist.

Då blev han vek, mot hjärtat handen lade.
Extatiskt som en frälst när dopet fås.
Han sken i blicken och hans stämma hade
en varmdjup bröstton: ”Ja, o ja”, han sade,
”hon har stenhus – stort – i Västerås.”⁷⁹

Leon Larssons syn på kärlek och sexualitet präglades av den tidens uppfattning om ”den fria kärleken” som Ellen Key varit en av de första att lyfta fram. Keys tanke handlade mer om att kvinnor inte skulle tvingas in i äktenskap och därmed omyndigförklaras utan att kärleken mellan man och kvinna var något som inte var beroende av äktenskapet som institution.

Idén anammades av ungsocialisterna och inte minst av Hinke Bergegren som blev en förespråkare för användande av preventivmedel genom föredraget ”Kärlek utan barn” som han höll i Stockholm på våren 1910. I Leon Larssons diktning finns exempel på såväl den stillsamma trogna kärleken, där diktaren vänder sig till sin käresta och besjunger henne med romantiska ord, liksom innerlig gemenskap med en prostituerad, som tillsammans med diktjaget tömmer brännvinskruset. I dikten ”Sång i Stadsgården” (*Törnen och tistlar*) framställs paret som ynkliga trasproletärer på samhällets botten, men de är jämlikar som respekterar varandra:

”En slinka du, en buse jag,
med blod som sprithett dunkar,
nu går vi ut i vårens dag
att njuta glatt i fulla drag
min brännvinsflaskas klunkar.”

Mannen ser kvinnans sociala förfall, men också att hon inte är skapad för en traditionell kvinnoroll: ”du föddes ej till kökets os/ och ej för spiselns aska”. Men som arbetarkvinna måste hon anpassa sig – eller hamna på gatan.

Leon Larssons uppfattning om kvinnan pendlar. Stundtals är hon en revolutionär kamrat och en käresta, men i andra stunder en rasande blodtörstig tigrinna som utan tvekan deltar i blodiga massakrer på borgarklassen – som vi sett i dikten ”Septembermorden”. På grund av diktens våldsförhärligande innehåll beslagtogs den

⁷⁹ Publicerad i Social-Demokraten, 6 oktober, 1923.

och åtal väcktes, men den ansvarige utgivaren friades några månader senare i rätten. Andra stunder kan han skildra kvinnan som ett romantiskt väsen, eterisk, spröd och ren – som i dikten ”O vita, vita blomma” (*En dåres visor*):

O, vita, vita blomma
från ljusa féers land
du är för späd att brytas
och skändas av min hand.

Du står där ren, men smutsas
av vägens sand och grus
och vissnar blott i trånad
till livets sol och ljus.

Denna dikt lyfte litteraturkritikern Fredrik Ström fram i en artikel i tidningen *Morgonbris* 1907 som en av de allra främsta i Leon Larssons lyriska produktion. Å ena sidan betraktar Larsson således kvinnan som oberörbar, vek, känslig och svag; å andra sidan som en stark och kämpande furie. Här blandas borgerskapets och arbetarklassens kvinnouppfattning och här visar Larsson en motsägelsefull uppfattning om kvinnan, som kan tyckas spegla den borgerliga dikotomin ”hora – madonna”; men hos Larsson tycks samtidigt den vulgära horan transponeras till stridskamrat eller olyckssystemer, och den överjordiska madonnan till ett natur- eller sagoväsen – så kanske är det inte ens någon dikotomi?

Det skötsamhetsideal som många inom arbetarklassen omhuldade och förespråkade saknas helt i Leon Larssons dikter. Här är det i stället ”egensinnet” som rår. Människan bör leva ut sina drifter. Det unga diktarjaget uttrycker en dionysisk livsförbrännande känsla. Allt kommer ändå att förgöras och gå under, så låt oss njuta av det vi har här och nu. Det äldre diktarjaget snarast sörjer förlusten av samma känsla, berövad allt hopp om framtiden. Denna ödesmättade livsfilosofi delade inte Maria Sandel, som hoppades på socialdemokratin och kampen för ett bättre samhälle och därmed också månade om ”skötsamhet”. Likafullt har även hon skildrat ”egensinne” och förfall med både inlevelse och kritik till exempel i novellen ”Hexdansen” i novellsamlingen med samma namn och i romanen *Mannen som reste sig*. Brännvinsupandet kan hon dock gestalta med en överseende ömsinnet. I dikten ”Dropp, dropp, dropp” från 1920 (Sandel 2021: 73) beskriver hon ett gäng kantstötta individer som ägnar sig åt hembränning på nyårsafton. Det är en burleskt komisk scen som saknar all sens-moral och skötsamheten är lagd åt sidan:

Då började droppet från rörets topp.
O, ljud som från himmelska strängar!
Dropp, dropp i bägare, glas, dropp, dropp ...
Det stod skimmer av Edens ängar
över kammar'n, en gisten grå barack.
Bringen drack så hans svängrem sprack,
John satt eldfängd och skack och drack
och skräppte om fästmör och pengar.

Sammanfattning

Det är svårt att entydigt beskriva Leon Larssons diktning som typiskt 'manlig' och Maria Sandels som typisk 'kvinnlig'. Visserligen finns det i Larssons tidigaste diktsamlingar ett förhållande av kampen och våldet och en stormande segervisshet. Han manar till strid i ett världsformat och väcker hat och vrede. Men det stereotyp maskulina tilltalet övergår efter några år till en sorgmodig bitterhet som blandas med högstämda, snyftigt romantiska strofer. Den melankoliska känslomhet som Larsson uttrycker bör snarast uppfattas som uttryck för en borgerlig kvinnlighet.

Maria Sandel hämtar framför allt sina motiv utifrån vardagen i den lilla världen. Hon ser orättvisorna och arbetarklassens elände, men brinner inte av hat. I så måtto är hennes motivkretsar typiskt 'kvinnliga' samtidigt som hennes diktning präglas av en mer förnuftsriktad och rationell syn på klasskampen och framtiden. Här är det snarare 'manliga' drag i diktningen som dominerar. Sandel är genomgående oromantisk. Det känslolösa hos henne ger mer uttryck för medkänslor och väcker inte hat. Det finns ett undantag, och det är dikten "Till Strejkbrytaren" (även publicerad med titeln: *Förrädaren*) från 1902 (Sandel 2021: 31f.), som är en svidande uppgörelse med klasskampssvikarna.⁸⁰ Dessa ska dock inte straffas med våld utan med "isande stumt förakt", som den sista strofen avslutas med.

De feminina dragen i Leon Larssons produktion består huvudsakligen av en känslolöst retorik som pendlar mellan uppdämt hat och melankolisk sorgsenhet, medan Maria Sandel i sin diktning ger uttryck för en mer sansad och 'manligt' rationell världsuppfattning, där vreden är återhållen och tyglad.

⁸⁰ Dikten publicerades först i *Folkbladet* 2 augusti 1902, men därefter i en rad arbetartidningar mellan åren 1902 och 1912.

Leon Larssons och Maria Sandels diktning kan läsas som tydliga uttryck för de politiska åsikter som de företrädde. Leon Larsson var en revolutionens ungvärd, som så småningom tappade tron på socialismen. Maria Sandel var socialdemokratin trogen hela sitt liv och hoppades tålmodigt på de stegvisa förbättringar som reformisterna inom partiet förespråkade. Deras lyriska produktion speglar därför på varsitt håll tydligt de politiska skiljelinjerna mellan reformismen och den revolutionära ungsocialistiska rörelsen under det tidiga 1900-talet i Sverige.

Källor

- Agrell, Beata 2019. *Maria Sandel och folkbildningen. Inte bara vett och vetande – bildningens betydelse i Maria Sandels författarskap*. Stockholm: Maria Sandelsällskapet. [vetenskaplig utgåva med noter & källförteckning. E-bok, pdf.]
https://mariasandel.files.wordpress.com/2019/12/agrell-b-2019_maria-sandel-folkbildningen-krympt-1.pdf (hämtad 02.12. 2023).
- Ahlbeck-Rehn, Jutta & Kirsi Tuohela 2008. ”Att läka kvinnors själar – Om klass, det sunda arbetet och invalidismens kult”. *IRIG – Kulturhistorisk tidskrift*, vol. 91 (2): 65–84.
- Ambjörnsson, Ronny 1988. *Den skötsamme arbetaren: idéer och ideal i ett norrländskt sågverksamhetsområde 1880–1930*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Axberger, Gunnar 1959. *Diktaren och elden. En Heidenstamstudie*. Diss. Stockholm: Bonniers förlag.
- Bebel, August 1913 (ty. orig 1899). *Kvinnan och socialismen*. Sociologiskt bibliotek, 99. Stockholm: Tidens förlag.
- Bergdahl, Ewa 2020. ”Maria Sandels syn på sig själv som arbetarförfattare”. I Margaretha Fahlgren, Per Olof Mattsson & Anna Williams (red.), *Arbetarförfattaren. Litteratur och liv*. Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, nr 79. Möklinta: Gidlunds: 135–149.
https://mariasandel.files.wordpress.com/2020/09/sacc88rtryck_arbetarfoc88rfattaren_ewa_bergdahl.pdf (hämtad 13.03.2024).
- Bergegren, Hinke 1910. *Kärlek utan barn*. Föredrag av Hinke Bergegren. Stockholm: Ungsocialistiska partiets förlag.
- Bergegren, Hinke 1904. *Jakten efter själar. En stridsskrift*. Oskarshamn: Oskarshamnsbladet.
- Branting, Hjalmar 2012 (1886). *Hvarför arbetarörelsen måste bli socialistisk*. Stockholm & Malmö: Murbruks förlag. https://murbrukforlag.se/hjalmar-branting_hvarfor-arbetarorelsen-maste-bli-socialistisk.pdf (hämtad 03.03.2024).

- Carlsson, Christina 1986. *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*. Lund: Studentlitteratur.
- Danielsson, Axel 1983. *Politiska skrifter i urval*. Stockholm: Arkiv förlag.
- Ekholm, Christer 2017. ”Arbetarlitteraturen som mindre”. I Christine Hamm, Ingrid Nestås Mathisen & Anemari Neple (red.), *Hva er arbeiderlitteratur? Begrepsbruk, kartlegging og forskningstradisjon*. Bergen: Alvheim & Eide Akademisk Forlag: 153–168.
- Forselius, Tilda-Maria 1981. ”’Sjalsadeln och de ystra sinnenas rop’. Kvinnors liv och kärleksvillkor i Maria Sandels texter.” I Eva Adolfsson (red.), *Vardagslit och drömmars språk. Svenska proletärförfattarinnor från Maria Sandel till Mary Andersson*. Enskede: Hammarström & Åberg: 17–51.
- Furuland, Lars 1962. *Statarna i litteraturen. En studie i svensk dikt och samhällsdebatt. Från Oxenstierna och Almqvist till de första arbetardiktarna*. Diss. Uppsala. Stockholm: Tidens förlag.
- Furuland, Lars & Johan Svedjedal 2006. *Svensk arbetarlitteratur*. Årsbok för arbetarnas kulturhistoriska sällskap / Skrifter utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, nr 49. Stockholm: Atlas.
- Godin, Stig-Lennart 1994. *Klassmedvetandet i tidig svensk arbetarlitteratur*. Diss utgiven i Litteratur, teater, film, Nya serien, 11. Lund: Lund University Press.
- Hadenius, Stig, Lennart Weibull, Ingela Wadbring 2008. *Massmedier. Press, radio och TV i den digitala tidsåldern*. Stockholm, Ekelids förlag.
- Hammar, Inger 2001. ”Kvinnokall och kvinnosak: Några nedslag i 1800-talets debatt om genus, medborgarskap och offentlighet”. I Florin, Christina & Lars Kvarnström (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap: genus, politik och offentlighet 1800–1950*, Stockholm: Atlas.
- Horgby, Björn 1993. *Egensinne och skötsamhet. Arbetarkultur i Norrköping 1880–1940*. Stockholm: Carlssons förlag.
- Jacobs, Bruno, Sebastian Osario & Fredrik Samuelsson 1999. *Hatets sånger. Tidig svensk socialistisk diktning (1885–1910)*. Stockholm: Vertigo förlag.
- Jonsson, Sverker 2020. *Många tidningar var det. Göteborgspressen under 100 år (1920–2020)*. Malmö: Roos & Tegner förlag.
- Key, Ellen 1896. *Missbrukad kvinnokraft. Naturenliga arbetsområden för kvinnan*. Stockholm: Bonniers förlag.
- Key, Ellen 1909. *Kvinnorörelsen*. Stockholm: Bonniers förlag
- Johannisson, Karin 1994. *Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*. Stockholm, Norstedts förlag.

- Lagerberg, Hans 2021. "Maria Sandel – prosaförfattare och poet". I Maria Sandel, *Tunga tider – höga tider. Dikter om kamp och lust*. Urval och kommentarer Hans Lagerberg. Stockholm: Maria Sandelsällskapet: 81–85.
- Larsson, Leon 1906a. *Hatets sånger*. Stockholm: Författarens förlag.
<https://litteraturbanken.se/författare/LarssonLeon/titlar/HatetsSånger/sida/1/etext>
 (hämtad 10.03-2024).
- Larsson, Leon 1906b. *Ur djupet*. Stockholm: A.-B. Arbetarnes tryckeri, Folkets hus.
<https://litteraturbanken.se/författare/LarssonLeon/titlar/UrDjupetDikter/sida/I/faksimil?om-boken> (hämtad 10.03.24).
- Larsson, Leon 1907. *En dåres visor*. Malmö: Tryckeri-aktiebolaget Framtiden.
- Larsson, Leon 1908. *I ljus och mörker. Sånger*. Malmö: Fram.
- Larsson, Leon 1911. *Törnen och tistlar*. Dikter. Stockholm: Bokförlaget Tre kronor.
- Leffler, Marion 1999. *Böcker, bildning, makt. Arbetare, borgare och bildningens roll i klassformeringen i Lund och Helsingborg 1860–1901*. Diss. utgiven i Bibliotheca historica Lundensis 91. Lund: Lund Univ. Press.
- Lindgren, Anne-Marie & Marika Lindgren Åsbrink 2007. *Systrar, kamrater! Arbetarrörelsens kvinnliga pionjärer*. Stockholm: Idé och tendens.
- Ljunggren, Jens 2015. *Den uppskjutna vreden. Socialdemokratisk känslopolitik från 1880- till 1980-talet*. Lund: Nordic Academic Press.
- Marx, Karl 1943 (1859). *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Övers. Bertil Wagner. Stockholm: Arbetarkultur.
https://www.marxistarkiv.se/klassiker/marx/till_kritiken_av_den_politiska_ekonomin.pdf
 f (hämtad 10.02.2024).
- Mral, Brigitte 1989. *"Vi ha ej plats för stämmingsvers": arbetarkultur och arbetardikt före sekelskiftet*. Stockholm: Arbetarkultur.
- Nilsson, Magnus 2021. *Kampdiktare i folkhemmet. Arbetarpoeten Stig Sjödin*. Stockholm: Verbal förlag.
- Oscarsson, Ingemar 1986 [rec. av]. "Kristina Wallander, 1982: Metallarbetaren och litteraturen: det litterära stoffet i en svensk fackförbundetidning 1890–1978". Diss. Lund. I *Samlaren* 107: 99–104.
- "Petrolös" 1953. SAOB, band 20: spalt P 771.
- Sandel, Maria 1905. "Gör blankt och skarpt ditt svärd". I *Karbasen*, nr 7, 18/2 1905.
- Sandel, Maria 1919. *Hexdansen*. Stockholm: Tidens förlag.
- Sandel, Maria 1923. "Kärlek". I *Social-Demokraten* 6/10 1923.

- Sandel, Maria 1927. *Mannen som reste sig*. Stockholm: Tidens förlag.
- Sandel, Maria 2021. *Tunga tider – höga tider. Dikter om kamp och lust*. Urval och kommentarer Hans Lagerberg. Stockholm: Maria Sandelsällskapet.
- Stenberg, Lisbeth 2009. *I kärlekens namn: om människosynen, den nya kvinnan och framtidens samhälle i fem litteraturdebatter 1881–1909*. Stockholm: Normal. <http://hdl.handle.net/2077/24892> (hämtad 29.02.2024).
- Ström, Fredrik 1907. "Leon Larssons diktning". I *Morgonbris*, nr 3: 1–2; 4: 3.
- Tomson, Bengt 1951. "Maria Sandels feminism". I *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri* 27: 354–364.
- Tjeder, David 2003. *The Power of Character: Middle-Class Masculinities, 1800–1900*. Diss. utgiven vid Department of History, Stockholm: Stockholm University.
- Täckmark, Sven Erik 1977–1979. "B Leo (Leon) A Larsson". I *Svenskt biografiskt lexikon*, Band 22: 317. <https://sok.riksarkivet.se/sbl/Presentation.aspx?id=11046> (hämtad 25.05.2024).
- Wallander, Kristina 1982. *Metallarbetaren och litteraturen: det litterära stoffet i en svensk fackförbundstidning 1890–1978*. Diss. Lund: Avdelningen för pressforskning, Litteraturvetenskapliga institutionen, Lund.
- Wikander, Ulla 1991. *Delat arbete, delad makt: om kvinnors underordning i och genom arbetet. En historisk essä*. Uppsala: Department of Economic History, Research Report 28.